

İÇE DÖNÜK CİHAD: MÜCÂHEDE

Mehmet DEMİRCİ*

Özet

İnsan, üstün bir yaratılışa sahiptir. Ama bir takım zaafı da vardır. İnsan bünyesinde olumlu ve olumsuz güçler mücadele halindedir. İnsanın gerçek mutluluğu, olumlu yönlerin üstün gelmesiyle mümkün olur. Bu, bir çabayı gerektirir. Bu çaba "mücâhede" terimiyle ifade edilir. Mücâhede içe dönük cihâddir. İnsanın kendi nefsiyle savaşmasıdır. Tasavvuf kültüründe mücâhede önemli yer tutar. Buna "büyük savaş" denir. Bundaki başarı hoşgörü, güzel ahlâk ve olgunluk kazandırır.

Anahtar kelimeler: İnsan, cihâd, mücâhede, nefis, ahlâk.

Abstract

Inward Spiritual Struggle: Mujahada

Human has a celestial nature, but the certain weaknesses too. Positive and negative forces are fighting in the human structure. The real happiness of man is possible if the positive forces are winners. That needs an effort. This effort is called as "combating". Combating is inner warfare and to struggle against the soul. Combating is important in the sufi culture. That is called as "the great warfare". If the man is victorious in this warfare, he obtains tolerance, good moral qualities and maturity.

Key words: Human, inner warfare, combating, soul, moral.

İnsana dair

İnsanın ve insanlığın ilgi çekici bir serüveni vardır. Neyiz, kimiz, nereden geldik, nereye gidiyoruz, niçin varız, iyi bir konumda mıyız, sonumuz ne olacak? gibi sorular eskiden beri düşünen insanın kafasını kurcalaya gelmiştir.

İslâm dininin tasavvuf yorumuna göre Yüce Allah "Mutlak Varlık"tır. Eşyâ, kâinat ve insan O'nun isim ve sıfatlarının tecellîsinden ibârettir. Bu tecellîler, bir takım safhalardan geçerek sonuca ulaşır. Bu safhalardan ikincisi "a'yân-ı sâbite" (sâbit, değişmeyen özler) adını taşır. Varlıkların Allah'ın ilmindeki biçimleri demektir. Bunların şekillenmesi Allah'ın isimlerine göredir. O isimler farklı ve zıt karakterlidir. Muhyî-Mümît (Hayat veren - öldüren) Rahmân-Kahhâr (Merhamet edici - kahredici) gibi.

Varlıkların son safhadaki görünüşleri ve işleri, a'yân-ı sâbitedeki karakterlerine göre tezâhür eder. Buna göre iyilik-kötülük izâfî/göreceli birer kavramdır. Buna rağmen üstün olan "iyi" ve "iyilik"tir. Çünkü Yüce Allah iyili-

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Ü. İlahiyat Fakültesi.

ği emreder,¹ iyileri sever,² “*Rahmetim gazabımı geçmiştir*”³ buyurur. Son tahlilde insandan beklenen bu yönde, yani iyiye, güzele doğru bir gelişme içinde olmaktır.

Anlatılmak istenen var oluş süreci zamanla kayıtlı değildir. Zaman izâfîdir, bize göredir. Allah ve O’nun tecellileri zamandan münezzehtir. “*Bir şeyi irâde ettiği zaman ol der ve olur.*”⁴ “*Olma derse yok olur ol dem hemân.*” Bu oluş ve bozuluş (kevn ü fesad) süreklidir, ezelen ve ebeden sürüp gitmektedir.

Yine tasavvuf anlayışına göre varlık ve oluş sürecinin nihâî amacı “insan” denen canlının ortaya çıkmasıdır. İnsan hilkatin illet-i gâiyyesi, gaye sebebidir; o meydana gelsin diye bütün bunlar cereyan etmektedir. Cemad, nebat (cansız, bitki) ve hayvandan sonra insan gelir. İlk üçü insanın hizmetine sunulmuştur. İnsan kâinat ağacının meyvesidir.

İnsanla kastedilen “insan türü”nün genel adıdır. Her insan aynı seviyede değildir. İdeal insan “insân-ı kâmil” denen olgun/yetkin insandır. Kur’an’da “*Ben insanları ve cinleri ancak bana ibâdet etsinler, yani beni bilsinler ve tanısinlar diye yarattım.*”⁵ denir. Allah’ın murâdı herkesin kemâle ermesi, olgunlaşması, O’nun ahlâkıyla ahlâklanmasıdır. İnsanların selâmete, sulha, esenliğe (İslâma) kavuşmasıdır.

Bu imkân ve potansiyel herkes için vardır. Allah insana kendi rûhundan üflemiştir.⁶ Onu mükerrem, şerefli kılmıştır.⁷ Ona hikmet ve ilim vermiştir.⁸ İnsanı ahsen-i takvîm üzere (en güzel biçimde) yaratmıştır. Ama o esfel-i sâfilîne (aşağuların aşağısına) de yuvarlanabilir.⁹

Var oluş sürecinde, olayların bizim sınırlı zihnimize göre aktarılmasına bakarak şunlar söylenebilir: Rahmeti gazabına, cemâli celâline galip olan Hak Taâlâ, insanın yaratılmasıyla ilgili şu ipuçlarını verir:

İlk insan Âdem, öteki bütün canlı ve cansız varlıklardan farklı olarak “yükümlü ve sorumlu tutulan; bunun için gerekli manevî, ahlâkî, zihnî ve psikolojik kabiliyetlerle donatılmış bir varlık olarak” yaratılmıştır. Bakara suresi 30. âyet şöyle başlar: “*Rabbim meleklere: Yeryüzünde bir halîfe yaratacağım*

1 Nahl, 16/90.

2 Mâide, 5/13.

3 Buhârî, tevhid, 15; Müslim, tevbe, 14.

4 Yâsîn, 36/82.

5 Zâriyat, 51/56.

6 Sâd, 36/72.

7 İsrâ, 17/70.

8 Nisa, 4/113.

9 Tîn, 95/4-5.

demışti." Burada "**halîfe**" şu anlama gelir: "Allah'ın vekîli, yeryüzünde O'nun hükümlerini yaşatan, uygulayan, dünyâyı îmar, insanları idâre ve terbiye eden, öteki canlılardan üstün olan ve onları emrine alan" demek olur.

Bütün bu üstün meziyetlerine rağmen insanda olumsuz bir yön de bulunmaktadır. Az önceki âyetin devâmı şöyledir: "*Melekler de: Biz seni tesbih eder, över ve senin yüceliğini dile getirip dururken, orada bozgunculuk yapacak, haksız yere kan dökecek birini mi yaratacağsın? Demişlerdi.*" Böylece insanın doğasında, çeşitli kötülük eğilimleri yanında, kan dökücülük özelliğinin bulunduğuna dikkat çekilmiş oluyordu. Evet, bu bir gerçektir. İnsanın böyle bir yönü vardır. İnanmış insan gözüyle bakarsak bunun sebebi, hikmeti, arka plânı nedir diye düşünmeden edemeyiz.

İnsandaki ikili yapı bize bir ipucu verebilir. O, beden ve ruhtan, madde ve mânâdan oluşmaktadır. Bu zıtlıktan bir çatışmanın doğması tabiidir. Önemli olan ve olgun insandan beklenen, bu çatışmadan bir âhenk ve güzellik meydana getirebilmesidir. Bu mümkündür. Dînin bütün amacı, bu âhengi ve dengeyi yakalamada insana yol göstermektir.

Kur'an'daki "emânet" kavramını bu yönde de yorumlamak mümkündür. "*Biz emâneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, onu insan yükledi. Çünkü o çok zâlim ve câhildir.*"¹⁰ Bu emânet sorumluluk bilincidir. Bu emânet iyi ile kötü arasındaki seçimde iyiyi tercih etmektir. İçindeki şeytanla meleğin sesini fark edebilmektir. Hayvanlıktan kurtulup insan olma yolunda ilerlemektir. Bu oldukça zor bir iştir. Âyetin sonunda belirtildiği gibi zulüm ve cehâlet insanın yolunu kesebilir.

Ama iyinin ve olumlu yönün galip geleceğine inanmak gerekir. Meleklerin, insandaki olumsuz tarafa dikkat çekip itiraz etmeleri karşısında Allah'ın plânı dikkat çekicidir: "*Allah da onlara: Ben sizin bilmediğinizi bilirim, diye cevap vermişti.*"¹¹ Sonunda Allah insanı her türlü bilgi gücüyle donattı. "*Allah Âdem'e bütün isimleri öğretti.*"¹² âyeti, insanoğlunun potansiyel olarak bilgisinin genişliğine işâret eder. Buna rağmen yaradılışındaki zaaf dolayısıyla – ki "*insan zayıf olarak yaratılmıştır*"¹³ insanların atası olan Âdem ve Havvâ, şeytana uyararak cennette kendilerine konan yasağı çiğnemişler, bu suç sebebiyle içinde buldukları cennetten yeryüzüne indirilmişlerdir. Sonunda Rablerinden bir takım kelimeler alarak tövbe etmişler ve tövbeleri

10 Ahzab, 33/72.

11 Bakara, 2/30.

12 Bakara, 2/31.

13 Nisâ, 4/28.

kabul edilmiştir.

Şeytanın kıskançlığı Âdem ve Havva'yı yanlışa sürüklemeye sebep olduğu gibi, Âdem'in çocuklarından Kabil'in kıskançlığı da kardeşi Hâbil'i öldürerek ilk cinâyetin işlenmesine yol açmıştır.¹⁴ Ama insandan ve insanlıktan ümit kesmemek ve iyimser olmak için sebeplerimiz vardır. İnsanın yaratılış özelliği, Hz. Âdem ve eşini şeytanın kandırması, cennetten çıkarılmaları, tövbe etmeleri, tövbelerinin kabul edilmesi gibi hâdiseler, onların soyundan gelenlerin dünya hayâtına âit mâcerâsının bir özeti gibidir.¹⁵

Kâbil ve Hâbiller her zaman var olmuştur. Ama belirttiğimiz gibi, iyimser olmak için sebep çoktur. Kıskançlıklara, kin ve nefretlere, cinâyetlere, büyük küçük pek çok savaflara rağmen, insanlık câmiası bugün çok zengin bir bilgi, kültür ve medeniyet birikimine sâhiptir. Bu nasıl sağlanmışır?

İnsanı yaratan Yüce Allah, onu en iyi bilen varlıktır. O, insanı bir mücâdele ortamına salıvermiş fakat başıboş bırakmamıştır. Bu mücâdele; içindeki iyiyile kötünün, melekle şeytanın, bedenle rûhun mücâdelesidir. Bunun dış dünyadaki yansımaları daha belirgin olarak görülmektedir. Rahmeti gazabına galip olan Hak Taâlâ, yeryüzünde rahmetinin hükümran olması için insanlara örnek olmak üzere peygamberler, dinler ve kitaplar göndermiştir. İlâhî dinlerin ortak amacı yeryüzünde sulh ve sükûnu sağlamak, insanlara mutlu bir hayat sunmaktır. Son din olan "İslâm"ın kelime anlamı selâmet, güvenlik ve esenlik demektir. Onun peygamberi "*rahmet peygamberi*"dir. O "*âlemlere rahmet olarak*" gönderilmiştir.¹⁶

İnsanlar toplu yaşayan canlılardır. Kur'an'da şöyle buyrulur: "*Ey insanlar, biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık; birbirinizi tanımanız için sizi milletler ve boylara ayırdık. Allah katında en üstün olanınız, en çok takvâ sâhibi olanınızdır.*"¹⁷ Demek ki inanmış insana göre farklı milletlere ve etnik soylara ayrılmış olmanın ilâhî irâde ve rızâyâ dayalı sebebi "teâruf", yani tanışma, birbirini tanımadır.

Bu ilâhî ölçünün her zaman işlerlik kazandığı söylenemez. İnsanoğlunun mayasında var olan menfî özellikler boş durmaz, onlar insanı hep aşağı doğru çekmek isterler. Bilişip tanışsın diye farklı milletlere bölünen insan topluluklarının, millet ve devletlerin çekişme ve çatışma içinde oldukları bir gerçektir.

Esâsen tabiat, bütün canlılar âlemi bir mücâdele sahnesidir. Aslında

14 Bk. Mâide, 5/27-34.

15 Bk. "Âdem", *DİA*, c. I.

16 Enbiyâ, 21/107.

17 Hucurat, 49/13.

mücâdele iyi bir şeydir; hayâtiyetin ve dinamizmin bir göstergesidir. "Harekette bereket vardır." Ama çelme takmamak, başkasına hayat hakkı tanı-mama çizgisine varmamak şartıyla. Hayvanlar âlemindeki mücâdelenin, paylaşım kavgasının acımasızca olduğunu görüyoruz. Orada güçlü olan kazanmaktadır. İnsanlar arasındaki mücâdelenin ise insanca ve medenîce olması beklenir. İnsan böyle bir imkâna ve potansiyele sâhiptir. Dinler bu konuda mensuplarına yol gösterirler.

Cihad ve mücâhede

İslâm dîninde söz konusu olan mücâdelenin araçlarından birisi olarak "cihad" ve "mücâhede" dikkati çeker. Bu kavramların farklı yorumlanış biçimleri vardır. İşâret ettiğimiz gibi İslâm'ın algılanış ve uygulanış tarzla-rından biri de bu dînin "tasavvuf" yorumudur. **Tasavvuf** dînin daha içten ve derinden yaşanış biçimidir. Dînin şekilde kalmayıp öze inmesi, içselleşti-rilmesi, kâlden hâle, sözden fiile dönüştürülmesidir.

Tasavvuf inanışında cihad ve mücâhede önemli yer tutar. Düşmanla bilfiil savaş anlamına gelen "**cihad**" ile nefisle savaş demek olan "**mücâhede**" iç içe girer. Böylece cihad kavramı yeni bir boyut kazanır. Hz. Peygamber'e atfedilen bir meşhur söz burada önemli yer tutmaktadır. O da: "Küçük cihaddan büyük cihâda döndük" ifâdesidir. Rivâyetleri birleştirerek söylersek şu tablo karşımıza çıkar: Bir sefer (muhtemelen Tebük seferi) dö-nüşünde Hz. Peygamber: "Hayırla döndünüz, hoş geldiniz, safâlar getirdiniz. Artık küçük savaştan büyük savaşa dönmüş bulunuyoruz" buyurdular. "Büyük savaş nedir?" diye sorduklarında: "İnsanın nefsi arzularıyla savaşmasıdır" buyur-dular.¹⁸

Cihad düşmanla savaşsa, gene bir hadîse göre: "Düşmanların arasında en azılı düşmanın, iki yanın arasında ve içinde bulunan nefsidir."¹⁹ Bu an-lamı teyid eden şu hadisler de vardır: "Gerçek mücâhid nefsiyle cihad eden-dir."²⁰ "Mücâhid, Allah'a itaat husûsunda nefsi ile cihad eden kimsedir."²¹

Peki, nefis ne demektir? Kısaca nefis, insanın yaratılışında var olan içgü-dülerin, aşırı ihtirasların, zaafların, bencilliğin, kendini beğenmişliğin, kıskançlık ve çekememezliğin odaklandığı merkez demektir. Bir başka ifâdeyle

18 Bk. Hatip Bağdâdî'den naklen Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, c. I, s. 511. Farklı rivâyetler ve değerlendirmeye için bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV Yay., Ankara, 2000, s. 227.

19 Bk. A. Yıldırım, *age*, s. 228.

20 Tirmizî, *cihad*, 2.

21 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. VI, s. 21.

kişiliğimizin olumsuz yönüdür. İşte “büyük cihad” veya mücâhede, insanın nefsânî arzularına ve aşırı isteklerine karşı direnip savaş açmasıdır.

Böyle bir savaş gereklidir. Çünkü insanın olgunluğu, maddî ve beşerî içgüdülerin üzerine çıkıp, rûhî-mânevî alana yükselmesiyle mümkündür. Bu mücâdele “**büyük savaş**” adını almaya lâyıktır. Gerçekten insanın kendi nefsiyle savaşı, dışarıdaki düşmanla savaşmasından daha zordur. Çünkü “nefs” içimizdedir, bizim bir parçamızdır. Bu savaştaki başarı nefsin ölmesi, yani etkisiz hâle gelmesiyle mümkündür.

Nefsin ölmesi mecâzî bir ifadedir, burada kastedilen ona hâkim olabilmeğdir. Yabani atı ehlileşirmeye benzer. “Nefsin senin bineğindir, binebilirsen seni taşır; o senin üzerine binecek olursa seni öldürür.” denir. “*Mûtû kable en temûtû*” (Ölmeden evvel ölünüz!) ifadesiyle kastedilen de budur. Hadiste “*Kuvvetli pehlivan güreşte başkasını yenen değıldir. Asıl pehlivan, öfke sırasında kendine hâkim olabilendir.*” buyrulur.²²

“İman edenler ve hicret edip Allah yolunda cihad edenler var ya, işte bunlar Allah’ın rahmetini umabilirler.”²³ âyetinin açıklaması sırasında büyük sûfî müfessir İsmail Hakkı Bursevî (ö.1725) şu noktalara dikkati çeker: Cihad ve mücâhede, bir şey uğruna var gücünü sarfetmek demektir. “Mutlak savaş” övülmüş değıldir. Yani zannedildiğı gibi İslâm “savaş dini” değıl, “barış dîni”dir. Evet, gerektiğı zaman savaşmak bir mecbûriyettir. Ama önemli olan ne uğruna savaşıldığıdır. Onun için “*Fî sebîlillâh*” (Allah yolunda) kaydı getirilmiştir. Yani savaş Allah’ın adının yüceltilmesi (*i’lâ-yı kelimetullah*) adına yapılır. Adı yüceltilmek istenen o Allah ise cemâli celâline galip, rahmeti gazabını geçmiş bir Allah’tır. O Allah ki “*Azâbımı dilediğime veririm, rahmetim ise her şeyi kuşatmıştır*”²⁴ buyurmaktadır. Bursevî küçük cihâdın, yâni dışımızdaki düşmanla savaşın zâhirî olduğunu, dünyâ işlerini düzene koymaya yaradığını; büyük cihâdın ise bâtını, insanın içyapısını düzeltmeye yönelik bulunduğunu belirterek bu ikincisinin daha zor ve uzun olduğuna dikkati çeker. Asıl bunun nihâyetindeki mutlu son önem taşır: Kişi büyük cihâddan, nefsiyle savaştan başarılı çıkarsa, onu ıslah ederse, insanlara şefkat ve merhameti artar. Ondan kimse zarar görmez. Böyle insan birisine zarar vermeyi hatırından bile geçirmez.²⁵ “Büyük cihad” denen kişinin kendi nefsiyle savaşı, İslâm tasavvuf kültüründe “mücâhede”, “riyâzet” gibi terimlerle ifâde edilir ve önemli bir yer işgal eder.

22 Buhari, edeb, 7; Müslim, birr, 107.

23 Bakara, 2/218.

24 A’raf, 7/156.

25 Bursevî, *Râhu’l-Beyan*, çev.: Komisyon, , Erkam Yay., İstanbul 2005, c. II, ss.313-316.

Dış düşmanla savaş anlamındaki cihad dînî literatürde farz-ı kifâye sayılır. Yâni, o bir gerekliliktir ama Müslümanlardan bir kısmının yerine getirmesiyle ötekilerin üzerinden sorumluluk kalkmış olur. Ayrıca yaşlıların, hasta veya bedenî sakatlığı olanların fiilen savaşa katılmaları mümkün değildir. Nefisle savaş ise herkesi ilgilendirir, farz-ı ayn mesâbesindedir.²⁶

“Allah yolunda hakkıyla cihad ediniz”²⁷ âyetindeki “**hakkıyla cihad**” sözlerinin açıklamasında tefsirlerde şu yorumlar vardır: Cihad üç kısımdır; birincisi açıkça kendini belli etmiş düşmanla yapılan cihad (savaş). İkincisi şeytanla yapılan cihad. Üçüncüsü nefisle yapılan cihaddır. Ayrıca “**mücâhede**” tâbiri “mukâtele” (savaşmak) tâbirinden daha geneldir. Düşmana bir tek kılıncı vurmadığı halde “Allah yolunda cihad edenler” zümresine girmek mümkündür.²⁸

Yukarıdaki îzahta görüldüğü üzere, cihâdın mânevî boyutu, bütünü içinde, üçte ikilik bir nisbete sâhiptir. Bu hâliyle maddî boyutunun önünde yer aldığı görülür. Hz. Mevlânâ benzer şekilde: “*Düşman saflarını bozan aslanı mühimseme, aslan odur ki nefisini mağlûp eder*” demektedir. O halde nefsi mağlûb etmek, gazâda düşmanı yenmekten güçtür. Nefsi yenmek Kaf dağından iğne ile kaya koparmak kadar zordur. Nefsi yenmek için maddî silâhlar gerekli değildir. Nefsi yenmek insan gönlünü ilâhî aşk nûruyla aydınlatmak, bu ışıkla doldurmak sâyesinde mümkün olur.²⁹

Cihad kavramının açıklamaya çalıştığımız bu anlaşılış biçimi eskilere dayanır. Hz. Peygamber’in söz ve davranışlarına âit belgelerin yer aldığı Hadis kitaplarının çoğu konulara göre tasnif edilmiştir. Bu kitaplardaki “cihad” bölümlerinde meselenin sâdece düşmanla savaş olmadığına değinen ilgi çekici ifâdeler vardır. Bunlardan bir kaç şöyledir: “*Ümmetimin seyahati Allah yolunda cihaddır.*”³⁰ “*İki göz vardır onlara ateş değmez: Allah için ağlayan göz ile, Allah yolunda uyanık sabahlayan göz.*”³¹

Hadis yorumcuları, Allah rızâsını amaçlayan her gayreti bir tür cihad olarak değerlendirirler. Şu meşhur hadis tam da bu konuya denk düşer: Hz. Peygamber ashâbından birini herhangi bir iş için bir yere gönderirken şu hatırlatmada bulunurdu: “*Müjdeleyin, nefret ettirmeyin; kolaylaştırın, zorlaştır-*

26 Bk. İsmail Ankarevî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, haz.: Saadettin Ekici, İnsan Yay., İstanbul 1996, s. 205.

27 Hacc, 22/78.

28 Bk. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. V, ilgili âyetin tefsîri.

29 Bk. Ken'an Rifâî, *Şerhli Mesnevî-i Şerîf*, ss. 189-190.

30 Ebû Dâvud, cihad, 6.

31 Tirmizî, fedailü'l-cihad, 7.

mayın.”³²

Kur’an’daki cihad âyetlerinden birisi şöyledir: “Bizim uğrumuzda cihad edenleri biz doğru yolumuza iletiriz. Şüphesiz Allah ihsanda bulunanlarla berâberdir.”³³ Âyetin son bölümü buradaki cihâdın, düşmanla savaş olduğu kadar, hattâ ondan da fazla her türlü çalışma, gayrette bulunma, nefsiyle savaşıma olabileceğini gösterir. Burada “ihşan” kelimesi iyilik etmek, işini iyi yapmak, kendini her an Allah’ın huzûrunda hissedecek bir ahlâk olgunluğu içinde bulunmak anlamına gelir ki, nefisle savaşın nihâî amacı bunlardır.

Bugün müzelerde veya özel koleksiyonlarda tekke ve tarikat eşyâları arasında teber, kılıç, sancak gibi ilk nazarda maddî savaşı çağrıştıran malzemeler görmekteyiz. Bunlardan bir kısmı gazi-dervişler döneminden kalma hâtıralar sayılabilir. Ama sanırım asıl amaç şu olmalıdır: Tasavvuf ve tarikatlar aynı zamanda zengin bir semboller dünyâsıdır. Nefisle savaşı “büyük cihad” sayan bir anlayış, meseleye o kadar önem veriyor olmalı ki, maddî savaş âletlerini de bu alanda bir sembol olarak kullanma yoluna gitmiştir.

Her güzelin hengine biz
Boyanırız rengine biz
Düşmanın çengine biz
Tiğ ile çevgân okuruz
Seyyid Vehbi

Siyahtır sancağım, nurdan alemi
Delilsiz gidilmez yollar harami

Ribatlar

İslâm medeniyeti târihinde “ribat”ların ilgi çekici bir serüveni vardır. Bunlar askerlik kadar, tasavvuf tarihini de ilgilendirirler. Hicretin ilk asırlarından itibaren İslâm dünyasında görülmeye başlayan ribatlar, zamanla Semerkand’dan Kurtuba’ya, Yemen’den Kırım’a kadar uzanan bölgelerde çeşitli hizmetler gördüler.

Ribatlar ilk olarak, yeni fethedilen ülkelerin sınırlarında, gözetleme kuleleri veya nöbetçi mekânları olarak yapıldı. Karşı taraftan gelecek baskın ve yağmalar bu yapılardaki insanlar tarafından önlenmeye çalışılır ve içerilere haber verilirdi. Sınırlar daha ilerilere gidince bu yapılar da fonksiyon değiştirdi.

Arapça RBT kökünden gelen “ribat”, bağlamak, sağlamlaştırmak, sağlam yürekli olmak, sabretmek, işe azimle devam etmek anlamlarına gelir.

32 Müslim, cihad, 6.

33 Ankebut, 29/69.

İsim olarak ise “ribat” gönül, bağ, tekke, karakol, at gibi manâlar taşır.

Bu kelime ve kavrama vücut veren Kur’an âyetlerinden birinin anlamı şöyledir: “Ey iman edenler! Sabrediniz, sabırlı olma konusunda birbirinizle yarışınız. Sınırlarda nöbet bekleyiniz. Allah’a korku ve saygınız olsun ki kurtuluşa eresiniz.”³⁴ Âyette geçen ve “ribat” kelimesiyle aynı kökten olan “râbitû” sözü, yaygın anlamıyla “sınırlarda cihad için nöbet tutun” şeklinde çevrilmektedir. Yani cihadla ilgili bir kavramdır.

İslâm kültüründe cihadın ikiye ayrıldığına, bunlardan birinin ve önemlisinin nefsimize ve âdî hislerimize karşı açılan irâde savaşı olduğuna değindik. Bu sebeple, ilk asırlarda tamâmen askerî bir mâhiyet arzeden ribatlar, zaman içinde tekke ve hankâhlarla eş anlamda kullanılmış ve bu görevi ifâ etmişlerdir. Artık bundan sonra ribat, maddî düşmanlara karşı yapılan cihadın bir gözetleme yeri değil de, insanın mânevî yönünü geliştiren bir rehberin önderliğinde yapılan sürekli, sabırlı ve plânlı bir “içe dönük savaş”ın idâre merkezi olmuştur. Bu dönemlerde ribatlara yerleşen insanlar, “büyük savaş”tan gâlibiyetle çıkmış kimselerdir. Yâni âdî ve basit arzularını yenip, bunların yerine ulvî ve rûhî zînetlerini yerleştiren insanlardır. Artık ribattaki derviş, aynı zamanda gönüllü mücâhididir.³⁵

Yukarıda zikredilen âyetin tefsiri sırasında sûfi müfessir İsmail Hakkî Bursevî şu satırlara yer verir: “Hayat boyu mücâhede ile iştigal etmek gereklidir. Tâ ki, kötü huylar nefsi terk edip sabır ve benzeri iyi sıfatlara dönüşsün. Mücâhedenin belirgin örneği ise, daimâ hazırlıklı bulunmak, yâni murâbatadır.”³⁶

Ayrıca ribatlar askerlik merkezi ve tekke görevi yapmanın yanında, eğitim öğretim, konaklama ve çeşitli sosyal yardım hizmetlerinin verildiği merkezler olarak da görev yapmışlardır.

Mücâhede içe dönük olan cihaddır. Nefsin isteklerine karşı durmak, onunla savaşmak, istediklerini yapmamaktır. Bunu başarmak için de yeme içme, uyuma gibi tabî ihtiyaçları en aza indirmek şeklinde uygulamalar yapılır. Burada amaç nefsi kontrol altına alabilmek, onun mahkûmu değil hâkimi olmaktır. “Nefsin senin bineğindir, binebilirsen seni taşır, o sana binecek olursa seni manen öldürür” sözü meşhurdur.

Mücâhedenin ve nefisle savaşın amacı güzel ahlâk sâhibi olmaktır. Nedir güzel ahlâk? Gazzâlî’nin bu konudaki îzâhu şöyledir: İnsanın iki yönü

34 Âl-i İmran, 3/200.

35 Bk. Mustafa Kara, *Tekkeler ve Zâviyeler*, Dergâh Yay., İstanbul, 1990, ss. 191 vd.; Fuat Köprülü, “Ribat”, *Vakıflar Dergisi*, sayı: II.

36 *Rûhu’l-Beyan*, c. III, s. 484

vardır, dış görünüşü, iç dünyası. Dış görünüşün yani bedenin uyumlu olmasına güzel yaratılış denilir. İç dünyânın iyi olması ise güzel ahlâk demektir. Yalnız gözün veya yalnız ağzın güzel olmasıyla yüz güzelliği tamamlanmaz. Burun, ağız, göz hepsinin mütenasip olmasıyla yüz güzelliği tamamlanır. Aynen bunun gibi iç güzelliğin tamam olması da insan fitratında var olan bir takım güçlerin (öfke, şehvetler, istekler gibi) orta seviyede bulunup aşırılıklardan uzak tutulmasıyla mümkündür.

Meselâ, şehvet yani her türlü arzu gücü çok fazla olursa buna "hırs" denir. Aşırı ihtirasların esiri olmak, insanı hayâsızlık ve çekemezlilik gibi kötü huylara sürükler. İstek ve arzu gücünün eksikliği ve azlığı ise kişide gevşekliğe, durgunluğa ve uyuşukluğa yol açar. Bunların orta seviyede, yani itidal üzere olmaları ise iffet, denen güzel huyu doğurur. İffetten haya, kanaat, zarafet gibi davranışlar meydana gelir. Bir ayette "*Onlar ki harcadıkları zaman israf etmezler, cimrilik de yapmazlar, harcamaları ikisinin ortası olur.*" denir.³⁷

Bazıları dış görünüşü değiştirmek mümkün olmadığı gibi, huyların da değişmeyeceğini söylerse de bu doğru değildir. Elma çekirdeğinden şeftali ağacı elde edilmez. Ama iyi bir bakım ve aşılama suretiyle en iyi elmayı almak mümkündür. İşte mücâhedenin rolü bu noktada kendini gösterir.

Mücâhede yolu ile kötü bir huyu atmak isteyen kimse, o huyun aksine davranmaya kendisini zorlar. Her şeyi zıddı, tersi kırar. Öfkenin ilâcı sükûnettir. Kibrin ilacı tevâzudur. Cimriliği cömertlik yok eder. İyi işleri âdet edinen kimsede iyi huylar meydana gelir. Bir şeyi devamlı tekrar etmekle huy haline getirmek mümkündür.

Mücâhede aslında zor bir iştir. Rehber uzman olursa ve mücâhede kişiyi istenilen olumlu amaca ulaştıracak bir yöntemle yapılırsa başarıya daha kolay ulaşılır. Tedrîcilik, yani kolaydan başlayıp zora doğru ilerlemek genel bir kuraldır. Kullanılacak usuller kişiye göre değişir. Meselâ dünyâ ihtirasından kurtulan kimsede farkına varmadığı bir kendini beğenmişlik meydana gelince ona bir süre dilencilik yaptırılmış.³⁸

Menkıbeye göre Aziz Mahmud Hüdâyî (ö.1628) Bursa'da kadılık ve müderrislik yapıyordu, mânevî eğitime başlayınca, mücâhede ve riyâzetin bir parçası olarak hocası Üftâde'nin emriyle bir ara sokaklarda çiğner sattı. Bundan amaç eski şöhretinin sonucu olan benlik, kibir ve gurur gibi kötü huyların giderilmesi ve onların yerine alçak gönüllülük, sevgi, şefkat gibi iyi

37 Furkan, 25/67.

38 Bk. Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, Kahire 1967, c. III, ss. 62-101; Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev.: A. Faruk Meyan, İstanbul 1969, ss. 379-385.

huyların yerleştirilmesi idi.³⁹

Anadolu'nun fethinde görev alan gazi-dervişlerde cihadla mücâhede tam da birleşmiş görülür. O şanlı olayları hikâyeye eden menkıbe kitaplarına göre bu idealist ve coşkulu insanlar herhangi bir maddi zırha bürünmeksiz "baş açık ayak yalın orduların ön saflarında yer alırlardı"⁴⁰ Tahta kılıç bir semboldür. Yani gaye karşı taraftaki insanı öldürmek değil, kazanmaktır. Esasen bunların asıl işleri fütûhu'l kulûb (kalplerin fethi)dir. Toprak fethetmek (fütûhu'l-büldân) daha kolaydır. Güçlü bir orduyla bir ülke toprakları elde edilebilir, ama kalplerin fethi, gönüllerin kazanılması daha uzun vadeli bir iş olup onun farklı metodları vardır. Bu usulleri en iyi bilenler de içer dönük cihadla yani mücâhedeyle nefislerini yenip üstün ahlakla bezenen yüksek karakterli kimselerdir. Onların işi öldürmek değil yaşatmaktır. Bu yüksek düşünceli ve üstün enerjili insanlar Anadolu ve Balkanlarda birçok eğitim ve irşad yuvaları kurdular. Özellikle تنها yerlerde ve sınır boylarında mekân tuttular. Oraları imar ettiler, bağ, bahçe yetiştirdiler. Yoksula, muhtaca, mazluma kapılarını açıp sığınak oldular. Bu insani hizmetlerde asla din farkı gözetmediler. Birçok gayr-i müslim de onların sıcak ilgilerinden ve üzerlerine şefkat kanatlarını germelerinden etkilendiler.⁴¹

Bu olgun insanların asırlar sonraki örneklerinden biri de Beşiktaşlı Yahya Efendidir (1484-1569). O devirde İstanbul'un uzağında sayılan Beşiktaş yamaçlarında satın aldığı araziye işleyerek burada kendi eliyle ekip diktiği bağ ve bahçelerin meyvesiyle, yetiştirdiği hayvanların ürünleriyle hayatını sürdürdü. Onun bu tarzdaki yaşayışı, çevredeki gayr-i müslimlerin ilgisini çekti, kurduğu ilişkiler ve yaptığı sohbetleriyle bunlardan birçoğunun hidayetine vesile oldu.

Rivayete göre Balaban adındaki Hristiyan çoban, koyunlarından bir kaçını kaybeder. Bir hayli arar, sonra tekkeye gelir. Yahya Efendi çobanın yorgun ve aç olduğunu görünce, kendisine ekmek, tereyağı ve bal getirir ve şöyle der:

İşte sana tereyağı, mumlu bal, taze nan
Diler isen yağa ban diler isen bala ban.

Beyitteki "bala ban" ifadesi aynı zamanda çobanın adı olduğundan, onun hoşuna gitmiş, gördüğü güzel davranışın da etkisiyle müslüman olmuş ve bulunan koyunlarını tekkeye bağışlamıştır.⁴²

39 Bk. M. Demirci, *Gönül Dünyâmızı Aydınlatanlar*, Mavi Yay., İstanbul 2005, s. 92.

40 Bk. Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1971, c. I, s. 289.

41 Ömer Lütüfî Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942, c. II.

42 Bk. Mehmet Demirci, *Gönül Dünyâmızı Aydınlatanlar*, s.76.

Tasavvuf kültüründe mücâhede yöntemleri

Tasavvuf kültüründeki uygulamalara bakarsak; mücâhedeye, nefsi tabîî alışkanlıklarından uzak tutmak, onu isteklerinin aksi yönde zorlamak şeklinde başlandığı görülür. Bunu sağlamak için bir takım köklü tedbir ve uygulamalara başvurulur. Klâsik tasavvuf eğitiminde riyâzet, çile, erbaîn gibi usuller; halvet, murâkabe gibi kavramlar yer alır.

“**Riyâzet**”: Eğitmek, itaat ettirmek demek olan riyâzet, tasavvufta nefsin aşırı istekleriyle mücâdele etmek demektir. Az yemek, az uyumak, az konuşmak riyâzet yöntemlerindedir. Riyâzetin amacı iyi ahlâk sahibi olmaktır.

“**Erbaîn**” veya “**çile**” çıkarmak, riyâzet metodlarından biri olup, kırk gün boyunca تنها bir yerde, az yiyeceklerle yetinip, zamanını ibadet, zikir ve tefekkürle geçirmek demektir. Amaç, manevî ve rûhanî gelişme sağlamak ve iç dünyasını zenginleştirmektir.

Mevlevîlik’te çile bin bir gün sürerdi. Bu müddet içinde hem mânevî eğitim (mücâhede) hem de fiilî eğitim yapılır. Çileye giren aday gündelik ve genel hizmetlerden birini yapmaktan başlayarak, yeteneğine göre farklı alanlarda yetiştirilirdi. Meselâ ney üfler, hattatlık öğrenirdi.

Murâkabe ve muhâsebe, iç cihâdın metodlarındandır. Tasavvuf terimi olarak “**murâkabe**”, kişinin iç dünyasını kontrol altında tutması demektir. Bir iç denetimdir, bir iç yoğunlaşmadır. Muhasebe ise kendi kendini hesaba çekmektir, Hz. Peygamber “*Hesap gününden önce kendi kendinizi hesâba çekiniz*” (*Hâsibû kable en tühâsebû*) buyurur.⁴³ Murâkabede kişinin iç dünyasına dönüp yoğunlaşarak, orada olup bitenleri hem denetlemek, hem de o hallerin bir değerlendirmesini yapmak söz konusudur. Bir gün derin bir murâkabe hâlindeki Şiblî’yi gören bir dostu, bu güzel murâkabeyi kimden öğrendiğini sorar: “*Bir kediden öğrendim, der, onun avının çıkacağı deliğin başında beklerken takındığı dikkatli tavır, şu benimkinden daha ciddi idi.*”

Pratik anlamda murakabe ve muhasebe için Gazâlî bir takım usuller tavsiye eder. İlk safha bir işi yapmadan önceki murakabedir, bu niyet safhasıdır. Hatıra iyi şeylerin gelmesi, olumlu düşüncelere sahip olmak için iyi insanlar arasında bulunmak bir tedbirdir.

İkinci safha asıl amel zamanıdır, iş sırasındaki murakabedir. Bütün işlerimiz ya günah, ya ibadet, ya da mübah olarak sınıflanabilir. İbadette murâkabe ihlâsla, günahta murakabe utanma ve tövbe ile olur. En geniş alan mübah işler alanıdır. Mübahta murakabe edepi olmaktır. Yemede içmede,

43 Tirmizî, kıyâme, 25.

oturmada kalkmada, konuşmada, gezmede velhâsıl her an ve durumda “edep” ölçüsüne uymaktır. Yani Hakk’ın huzurunda olduğunu unutmaktır. Ayrıca nimetin sahibini düşünmek ve O’na şükretmektir.

Üçüncü safha amelden sonraki murâkabedir. Her akşam o günün muhasebesini yapmak, bütün faaliyet ve durumlarının bir değerlendirmesine girerek yanlışlarını tekrarlamamaya karar vermektir. Böyle günlük muhasebelerden başarıyla çıkabilmek önemli bir seviyedir. Başkalarını kandırsak bile, kalbimiz katlaşmamışsa ve hasta değilse kendimizi kandırmamız zordur.⁴⁴

Nefisle savaşın amacı olgun insan hâline gelmektir. Bu da çok zordur, sürekli bir tâkip ve mücâdeleyi gerektirir. Sıkça tekrarladığımız gibi nefis içimizdedir, bizim bir parçamızdır; farklı kılıklarda ve sûret-i haktan görünerek bizi aldatabilir.

44 Mehmet Demirci, *Sorularla Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul 2004, s. 33.